

MIRJAM COLIJN-NUGTEREN

LEZING

Master Contextuele Benadering, profiel onderwijs

Cohort 2022-2024

Inleverdatum 2 juni 2023

DE LEZING

Beste lezer,

Afgelopen jaar heb ik mij met plezier en toewijding verdiept in de contextuele benadering, aan de Christelijke Hogeschool Ede. Ivan Boszormenyi-Nagy, de grondlegger van de contextuele benadering (Boszormenyi-Nagy & Krasner, 1994), voelt voor mij als de cartograaf van de menselijke verbinding. Met nieuwe taal heeft hij duiding gegeven aan hoe generaties met elkaar verbonden zijn en zich voortdurend bewegen in een dynamische balans van geven en nemen (Boszormenyi-Nagy & Krasner, 1994). Hij heeft opgetekend wat we niet zien, maar wel kunnen voelen. Bijvoorbeeld als we spanning ervaren omdat we het gevoel hebben te moeten kiezen, tussen onze ouders en liefdespartner. Nagy noemt dit een moment waar onze horizontale loyaliteit (partner) in conflict komt met de verticale loyaliteit (ouder) (Boszormenyi-Nagy & Krasner, 1994, p 30). Het zijn ankerpunten in ons leven, net als de momenten dat ons onrecht aangedaan wordt, of wanneer we een ander mens onrecht aan doen.

Aan de basis van het gedachtengoed van Nagy ligt een humanistisch mensbeeld. Wij bestaan als mensen in relatie tot elkaar, de onderlinge afhankelijkheid van de mens is een gegeven. Deze verbondenheid schept hoe dan ook een wederzijdse verantwoordelijkheid om in de relatie met de ander het goede te doen. Nagy noemt dit de onderlinge menselijke rechtvaardigheid (Van der Meiden, 2020). Geven en nemen zijn daarin evenwichtige begrippen. Als we niet kunnen of mogen ontvangen, zouden we boos en uitgeput raken, voelen we hoe we tekortkomen. Maar wanneer we niet kunnen of mogen geven, wordt ons bestaan net zo leeg en zinloos; want voor wie leven we dan eigenlijk?

Inspiratiebron voor Nagy was het werk van Martin Buber, die in 1923 het boekje "Ich werde am du" schreef. In dit poëtische werk schrijft Buber over de bijna magische grondwoorden Ik-Jij en Ik-Het, die bepalen hoe wij onszelf tot een ander verhouden:

"Stel ik mij tegenover een mens als tegenover mijn Jij, spreek ik het grondwoord Ik-Jij tot hem, dan is hij geen ding onder dingen en bestaat hij niet uit dingen (Buber, 1998, p 13)."

Buber is een romantische denker, die stelt dat alle werkelijke leven ontmoeting is; "Ik ontmoet, dus ik besta", in plaats van "ik denk, dus ik besta" (K. Bregman, persoonlijke communicatie, 12 mei 2023). In de Ik-Jij ontmoeting is volgens Buber zowel bezieling te vinden als wederkerigheid (Buber, 1998). De ontmoeting gaat verder dan het observeren of beoordelen van datgene wat gepresenteerd wordt. De

afstand valt als het ware weg, de ander is een spiegel van wie jij zelf bent en je ziet jezelf door de ogen van de ander.

Met het citaat *“In levenden lijve staat hij tegenover mij en hij heeft met mij te maken, zoals ik met hem – alleen anders.”* (Buber, 1998, p 12) omschrijft Buber zijn relatie tot een boom. De voorstelling, dat we ons met alles wat leeft kunnen verbinden in wederkerigheid is natuurlijk niet door Buber zelf bedacht. Deze is al terug te vinden alle oorspronkelijke natuurreligies. Joan Wall Kimmerer, die opgegroeid is in de Noord Amerikaanse traditie schrijft hierover de geruststellende woorden: *“The land knows you, even when you are lost”*. (Kimmerer, 2020, p 42).

Naast dat we de filosofie van Buber kunnen leggen op de geschiedenis, kunnen we hem ook leggen op de context van de huidige tijd. Ook dan gebeurt er iets interessants. Nooit eerder hebben de Ik-Jij relatie en de Ik-Het relatie zo stevig tegenover elkaar gestaan. Denk bijvoorbeeld aan het nog steeds toenemende social media gebruik (<https://www.thesocialdilemma.com/>). En met ontwikkelingen rondom artificiële intelligentie en het programma Chat GPT (<https://openai.com/>) ontstaat er misschien zelfs wel iets dat Buber 100 jaar geleden niet had kunnen bedenken: een Het-Het relatie.

Deze ontwikkelingen lijkt er echter ook voor te zorgen dat er meer aandacht komt voor de vraag: *“Wat maakt ons mensen?”*. Als je goed oplet, zie je dit vraagstuk terug in recente boeken en films. In de recente Hollywood sciencefiction film Avatar (<https://www.avatar.com/>) is er het Navi volk, dat bij begroeting letterlijk tegen elkaar zegt *“I see you”*, waarmee *“ik zie jou van binnenuit”* bedoeld wordt; Buber had het zelf opgeschreven kunnen hebben.

Met de bestseller *“De meeste mensen deugen”* (Bregman, 2019) gaat leeftijdsgenoot en schrijver Rutger nog een stap verder. Hij zet de mens neer als een wezen dat van nature het goede wil doen en zorgzaam is voor zijn medemens. Ook die gedachte is niet nieuw. Een leerling van Buber, Levinas, scherpte het denken van Buber al aan door er het begrip rechtvaardigheid aan toe te voegen (Keij, 2012). De mens in ontmoeting met een ander mens is waardevol, maar Levinas is wel wat pragmatischer dan Buber. Honger gaat voor liefde, stelt hij (K. Bregman, persoonlijke communicatie, 12 mei 2023). Oftewel; de ander echt kunnen ontmoeten, betekent inherent óók oog hebben, voor de noden van die ander.

Het afgelopen jaar heeft het me regelmatig gepuzzeld, of en hoe het gedachtengoed van Buber en Levinas, ons kan ondersteunen in de tijd waarin we leven en hoe we met elkaar samenleven. Maar

ook heel concreet, hoe de contextuele benadering van Nagy bruikbaar is voor mijn dagelijkse werkpraktijk.

Die werkpraktijk, vraagt in mijn geval wel iets meer tekst en uitleg. Op het eerste gezicht heb ik namelijk met het contextuele vakgebied helemaal niet zoveel van doen. Ik ben ondernemer en mede-eigenaar van een stuk land dat we Moorlanden genoemd hebben (<https://www.moorlanden.nl/>). Een plek waar ik samen met mijn gezin probeer zoveel mogelijk met de natuur te leven en te leren. We hebben er een voedselbos aangelegd en bouwen aan een trainingsruimte. Ik geef daarnaast veranderkundig advies en coaching en een gedeelte van de tijd werk ik als trainer met groepen volwassenen. En niet te vergeten, vooropstaand aan dat alles, ben ik moeder.

Aan het begin van het jaar leken al die dingen nog mijlenver van het contextuele vandaan te liggen. Hoewel, mijn zorgen voor en om de aarde, hangen nauw samen met een gevoel van rechtvaardigheid; het is diezelfde aarde die ik namelijk achter laat aan mijn kinderen.

Het kijken met een contextuele blik geeft echter ook steeds meer helderheid als het gaat om werken met de cursisten die ik training geef. Twee dingen vallen daarin heel erg op. Allereerst zijn mensen bijzonder geneigd om vooral te duiden wie mensen zijn, in plaats van wat er tussen mensen gebeurt. Onze westerse, klinische blik op menselijk gedrag is daarin denk ik geen helpende factor geweest. Want, hoewel de DSM-V (American Psychiatric Association, 2022) een mooi hulpmiddel is als het gaat om psychodiagnostiek, is het geen stempel dat recht doet aan de hele mens.

Bovendien heeft DSM-diagnostiek al lang en breed de kamer van de psychiater verlaten en is onderdeel geworden van ons dagelijks taalgebruik. Het nodigt daarmee als het ware uit tot het creëren van ik-het relaties met de ander. Praktisch terug te zien in duidingen als *“mijn leidinggevende is een akelige narcist”*, en *“dat teamlid lijkt wel autistisch”*. Uitspraken die niemand in mijn training ooit verder geholpen hebben. Ze doen geen recht, aan de mensen die indringend lijden onder psychische problematiek. Zelfs als deze huis, tuin en keukenpsychologie juist gesteld zou zijn, is een mens natuurlijk altijd veel meer dan alleen zijn of haar diagnose, zoals een psychiater zoals Jim van Os (Van Spronsen, M., Van Os, J., 2021) gelukkig terecht stelt.

Een tweede tak van sport is die van de menselijke ontwikkeling. Het werkgebied van de ontwikkelingspsychologie is een goed onderzocht vakgebied. Er zijn kritieke fases die iemand doorloopt en waarin iemand een bepaalde ontwikkeling doormaakt (Tieleman, 2019). Het heeft echter nog steeds de focus op het individu zelf; *“wat moet ik leren?”*. Zelfs vanuit de

ontwikkelingspsychologie zeer complexe zaken zoals een onveilige of ambivalente hechting (Tieleman, 2019) lijken in deze tijd door de individuele mens te moeten worden uitgedaagd met zichzelf. Het antwoord op hechtingstrauma zou vertrouwen en betrouwbaarheid moeten zijn (Tieleman, 2019). In deze tijd zou dit echter zo maar het lezen van een populair zelfhulpboek zoals “Liefdesbang” (Cuppen, 2018) kunnen worden, waarmee je jezelf mogelijk kunt fixen.

Het individualisme lijkt zich definitief te hebben verankerd in ons denken. Het is te zien in het soort trainingen dat mensen inkopen bij het particuliere trainingscentrum waar ik voor werk. Mensen willen vooral graag nieuwe vaardigheden aan leren om “*de beste versie*” van zichzelf te kunnen worden. Het credo van de overheid; “*Een leven lang ontwikkelen*” (Ministerie van Algemene zaken, 18 maart 2022), is waardoor ik iedere maand brood op de plank heb.

Begrijp me niet verkeerd, ik houd van mijn werk, maar niet altijd gaf het mij persoonlijk een gevoel van zingeving. Vaak vroeg ik me af, of ik echt impact maakte als trainer. Maar vooral, of al het geleerde ook daadwerkelijk in de praktijk gebracht zou worden. Want als je dan als teamleider of manager voldoet aan de gedefinieerde norm van “*normaal*”, je kunt effectief communiceren, managementmodellen gebruiken en je hebt je timemanagement op orde, waarom loopt het leven dan soms toch nog zo stroef? Mijn cursisten vroegen zich dat regelmatig af en een eenduidig antwoord had ik er niet op.

We zouden kunnen stellen dat dit praktijkprobleem en de door mij gevoelde zinloosheid nooit opgelost had kunnen worden, als dit niet precies het punt zou zijn geweest waar mijn twee nieuwe vrienden Buber en Nagy om de hoek kwamen. Buber met zijn poëzie voor wie wij ten diepste wezen zijn. Onze collega's zijn geen dingen, die we langs de meetlat van het volgende functioneringsgesprek kunnen leggen, het zijn mensen, net als wij.

Want waarom doen mijn cursisten in hun werk wat ze doen? Is het niet op orde krijgen van je timemanagement alleen maar een probleem van slechte skills? Of durven zij geen nee te zeggen tegen hun eigen manager, omdat ze ook geen nee durfden te zeggen tegen hun moeder? Is het hen met de paplepel ingegoten dat ze altijd voor iedereen klaar moeten staan? Was hun vader ook altijd aan het werk, en leunen zij als het ware op destructief recht (Boszormenyi-Nagy & Krasner, 1994, p 84), door zelf ook nooit thuis te zijn voor hun kinderen?

Het is Nagy die me leert dat we kunnen kijken naar onszelf vanuit meerdere dimensies (Van der Meiden, 202). De eerste dimensie is wat cursisten mij laten zien als ze binnenkomen. Het is de

zichtbare, feitelijke dimensie. De cursisten schrijven hun naam op het naambordje, en zeggen dingen als: *“Ik ben Dirk-Jan en ik ben teamleider in het ziekenhuis”*.

Bij de koffiepauze, rond een uur of tien, wordt de tweede dimensie voor het eerst besproken. *“Ik ben Jeanet, en ik doe deze training omdat ik een burn-out gehad heb”*. En; *“Ik ben Paul en, nou ja, ik ben gewoon chaotisch van aard”*. Deze tweede dimensie, is de dimensie van de psychologie, hij is intra persoonlijk. In deze dimensie zijn aspecten van hechting terug te zien, in de vorm van mensen die zich onveilig of zeer wantrouwend lijken te voelen, ongeacht de context. Maar ook het aspect van de psychopathologie heeft hier een plaats gevonden. Denk daarbij aan de cursist die hoopt dat een training timemanagement hem gaat ondersteunen in het handhaven van zijn ADHD.

Tegen de tijd dat we communicatievaardigheden gaan oefenen met de trainingsacteur, krijgen cursisten goed zicht op de derde dimensie. Het waarneembare gedrag tussen mensen, de communicatie, het interpersoonlijke, krijgt dan ruim baan. Dat gaat niet zelden gepaard met frustratie: *“Mijn collega Louis komt altijd te laat, hoe moet ik hem daar nou op aanspreken?”* en *“Mijn leidinggevende verwacht maar dat wij altijd alles opknappen met ons team, ook als we er zelf niet achterstaan!”*.

In alle dimensies zijn waarheden te vinden, schatten op te halen en groeimogelijkheden te onderzoeken. Ik ben daar echt van overtuigd. Door mijn passie voor persoonlijke ontwikkeling, zijn het de tweede en de derde dimensies die ik in mijn eigen leven uitvoerig onderzocht en bestudeerd heb.

Maar sinds een tijdje voel ik, dat echte diepgaande transformatie te vinden is in de vierde dimensie (H. van Wijgerden, persoonlijke communicatie, 17 februari 2023). De vierde dimensie is de dimensie van de relationele ethiek (Boszormenyi-Nagy & Krasner, 1994, p 76). Dit is de dimensie die ik het afgelopen jaar onderzocht heb. Het is de dimensie die het contextuele gedachtengoed uniek maakt. In diepgaande supervisiesessies onderzocht ik de relationele ethiek in mijn eigen leven en in die van mijn medestudenten. Het duurde nog even, voordat ik de dimensie van het intergenerationele ook durfde mee te nemen in de trainingen die ik gaf.

Het eerste kwartje daarvoor viel op een praktijk dag met Veresca van den Berge, een ervaren teamtrainer die de hele context meeneemt in haar werken met teams (Groeneboer, Van den Berge, 2011). Ook werd ik gesterkt door het begrip “basishouding” van Wilma van Klaveren (Heyndrickx et al., 2022). De theorie en taal van Nagy is tamelijk uitgebreid en kent veel nuances, wat al snel een

gevoel van onwetendheid en onbekwaamheid bij me opriep. Maar waarin ik al snel veel zekerder werd was mijn contextuele grondhouding. Relationeel-ethische verbeelding, verbindend werken, gericht op hulpbronnen en oog houden voor de kwetsbaren (Heyndrickx et al., 2022). Daar raakt het relationele gedachtengoed praktische vaardigheden die ik al kende uit mijn eigen leven en loopbaan in zorg en onderwijs.

Sinds kort durf ik de vierde dimensie wél mee te nemen in mijn trainingen. Met behulp van storytelling geef ik concrete voorbeelden uit mijn eigen leven en licht zo de vierde dimensie toe. Het is een leuke inleiding, maar eigenlijk niet nodig. Want wat mij echt verbaasd heeft, is hoe gemakkelijk cursisten zich een voorstelling kunnen maken van de relationele ethiek en de intergenerationele aspecten ervan. Simpele vragen als: *“hoe wordt er bij jou in de familie tegen werken aan gekeken?”*, *“wat was jouw rol of plek in het gezin?”*, en *“wat zou je je jouw kinderen willen meegeven hierover?”* brengen een stortvloed van verhalen te weeg. Zonder veel moeite ontstaan er tussen cursisten openhartige gesprekken, waarin met aandacht naar elkaar geluisterd wordt. Er ontstaan ontmoetingen en er wordt verbinding gevoeld. De boodschap die ik mijn cursisten meegeef, als het gaat om conflicten of moeilijkheden op het werk is dan ook; probeer altijd terug te keren naar de Ik-Jij relatie. Kijk of je de ander kunt zien, echt kunt zien, als mens, maar ook als onderdeel van een groter levensverhaal. Deze collega, deze manager, is ook een vader, dochter, moeder, vrouw, zoon, kleinkind, opa.

Het brengt me op een klein punt van kritiek, met betrekking tot het contextuele denken van Nagy. Het geven van nieuwe taal om het werkveld van de contextuele benadering te duiden, is mijns inziens briljant. Het maakt dat het contextuele echt als nieuw vakgebied op de kaart is gezet. Tegelijkertijd maakt het de theorie kwetsbaar en suggereert Nagy iets geheel nieuws te hebben uitgevonden. Complexe begrippen uit de rechtspraak zoals delegaten, voor de tekorten die mensen hebben opgelopen en constructieve gerechtigheid, voor de momenten dat de rechtvaardigheid zich herstelt (Boszormenyi-Nagy & Krasner, 1994), maken dat Nagy in eerste instantie lastig te omvatten is. Ik heb me het afgelopen jaar daardoor soms gevoeld alsof ik in een nieuw land op vakantie was, waar ik de taal nog niet sprak.

Echter, wanneer we kijken naar een belangrijke inspiratiebron van Nagy, Buber, wordt het denken al eenvoudiger. Het gaat om de wederkerige relatie, het vermogen om de ander als bezielde wezen te kunnen ontmoeten. In het begin van mijn lezing verwees ik al even naar de oorspronkelijke natuurreligies, voor wie dit fenomeen diep geworteld in hun bestaan aanwezig is.

Het zijn diezelfde natuurreligies, die ook het belang begrijpen van het eren van hun voorouders. Waar Nagy het vooral heeft over drie generaties, kijken zij zelfs zeven generaties terug (Krznaric, 2020). Daarmee durf ik te stellen dat Nagy weliswaar taal gevonden heeft, maar daarmee een al bekend verhaal verteld. Een verhaal dat we al kennen vanuit het Christendom, en misschien wel zelfs nog veel ouder is. Ook vanuit het Siberisch sjamanisme (Van Kampenhout, 1995), waar ik de afgelopen jaren over leerde, is heling en steun te vinden door verbinding te zoeken met voorvaders en moeders. Zelfs wanneer zij niet meer leven, kan geluisterd worden naar hun wijsheid en kracht gevonden worden door hen in meditatie of gebed te ontmoeten en naar hun verhalen te luisteren.

De relationele ethiek, waarin passende zorg en aandacht altijd toestroomt naar de volgende generatie, is dus geen uitvinding van Nagy, maar al zo oud als de mensheid. Geen wonder, dat mijn cursisten zo gemakkelijk de essentie van het contextuele begrepen en ermee aan het werk gingen. Intergenerationeel besef, is een vorm van innerlijk weten, waarvan we ons gelukkig weer opnieuw lijken te herinneren. Het is een actueel en belangrijk bewustzijn, want zoals we nu voor de aarde zorgen, kunnen we hem onze kleinkinderen niet met goed fatsoen achterlaten.

Misschien is Nagy, met als onderliggende inspiratie Levinas en Buber, daarmee wel een tegengif op alle Het-Het relaties die om ons heen ontstaan. Het is mogelijk een antwoord op de chaotische verandering van tijdperk waarin we leven (Rotmans, 2021). Als Nagy de cartograaf is van de menselijke relaties, kan het contextuele gedachtengoed ons misschien de weg wijzen. Niet alleen in de horizontale en verticale relaties en familiale verbanden, maar ook in de systeem- en klimaatcrisis waarin we ons bevinden. Dat brengt mij bij een naar mijn idee allesomvattend citaat, waar ik mijn lezing mee wil afsluiten.

“We do not inherit the earth from our ancestors, we borrow it from our children.” (oorsprong onbekend)

BRONVERMELDING

American Psychiatric Association. (2022). *Beknopt overzicht van de criteria van de DSM-5 TR*. Boom.

Boszormenyi-Nagy, I., & Krasner, B. R. (1994). *Tussen geven en nemen: over contextuele therapie*.

Uitgeverij de Toorts.

Bregman, R. (2019). *De meeste mensen deugen*. Uitgeverij De Correspondent.

Buber, M. (1998). *Ik en jij*. Bijleveld.

Cuppen, H. (2018). *Liefdesbang*. Uitgeverij Het Noorderlicht.

Groeneboer, H., Van den Berge, V. *Dynamiek in verbinding*. Uitgeverij 't Gulden Boek.

Heyndrickx, P., De Loof, L., Knip, R., Van Herck, A., Van Klaveren, W. (2022). *Contextuele hulpverlening: op verhaal komen in de dialoog*. Uitgeverij Pelckmans.

Keij, J. (2012) *Levinas in de praktijk. Een handleiding voor het best mogelijke helpen, privé en in de zorg*. Klement/Pelckmans (p. 23-39)

Kimmerer, R.W. (2020). *Braiding Sweetgrass*. Uitgeverij Penguin Books.

Krznaric, R. (2021). *De goede voorouder: Langetermijndenken voor een kortetermijnwereld*. Uitgeverij Ten Have.

Ministerie van Algemene Zaken. (2022, 28 maart). *Leven Lang Ontwikkelen*. Rijksoverheid.nl.

<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/leven-lang-ontwikkelen>

Van Kampenhout, D. (1995). *Handboek sjamanisme / druk 10*. Uitgeverij Milinda Uitgevers.

Van der Meiden, J. (2020). *Van contextuele therapie naar praktijk*. Uitgeverij Coutinho.

Van Spronsen, M., Van Os, J. (2021). *We zijn God niet*. Uitgeverij Lannoo Campus.

Tieleman, M. (2019). *Levensfasen: de psychologische ontwikkeling van de mens*. Boom.

Rotmans, J. (2021). *Omarm de chaos*. Singel Uitgeverijen.

REFLECTIE

“Soms is het me of er in me een grote werkplaats is, waar hard gewerkt wordt, gehamerd en god-weet-wat. En soms is het me of ik van binnen van graniet ben, een stuk rots en er beuken onophoudelijk sterke waterstromen tegen die rots en hollen haar uit. Een granieten grot, die steeds meer uitgehold wordt en waar contouren in gebeiteld worden en vormen. En misschien staan de vormen op een goede dag kant en klaar met scherpomlijnde omtrekken en hoef ik alleen maar na te tekenen, wat ik in me vind?” (Etty Hillesum, 1981)

Ik heb het inleveren van mijn lezing weer eens uitgesteld tot het allerlaatste moment. Hoewel het een document is dat al veel langer in de steigers staat, blijf ik het maar herlezen, schaaf ik weg, vul ik aan en blijf twijfelen of dit goed genoeg is.

Ik ben zeer vrij omgegaan met de opdracht. Als ik met mijn medestudenten reflecteer zie ik een duidelijke structuur van kopjes en omschrijvingen. Het is anders, dan hoe ik zelf ben gaan schrijven. Als een verstrooide professor, zonder structuur, een poging zoekend, de lezer mee te nemen op de reis die ik zelf gemaakt heb. Niet zo zeer zakelijk, maar juist persoonlijk. Mijn stijl is eclectisch te noemen, maar chaotisch is ook passende feedback.

Ik heb me dit jaar vaak “bewust onbekwaam” gevoeld. Ik heb ook zeker een boek per week gelezen. In mijn hoofd zocht ik naar verbindingen van het contextuele met alle documentaires, films, boeken, opleidingen en trainingen die al voorbijkwamen in mijn leven. Als ik iets nieuws leer duurt het bij mij altijd even tot de schotten in mijn hoofd wegvallen en ik de transfer kan maken tussen het nieuwe en alles van daarvoor.

Als dat dan gebeurt, is de chaos pas echt compleet. Het ene moment loop ik over van enthousiasme en heb ik een duidelijk verhaal. Het andere moment heb ik het gevoel dat ik naar de onderkant van een tapijt staar; ik zie een kluwen draden, maar nog niet het patroon. Ik weet dat de tijd ervoor zorgt, dat ik mijn visie verder kan aanscherpen, vereenvoudigen en nuanceren. Mijn medestudenten wezen me op de uitleg van een aantal begrippen en gaven feedback op de soms minimale verwijzing naar de theorie.

Hun feedback heb ik op sommige plekken verwerkt en meegenomen, maar met de hoop dat vooral tussen de regels door duidelijk wordt dat ik de theorie begrijp en ermee kan werken. Waar ik ruimte

voor wilde houden was het opschrijven van mijn eigen gedachtes over het contextuele gedachtengoed, hoe het me geraakt, gepuzzeld en soms verward heeft.

Pas toen ik stopte met denken kon ik voelen hoe dit jaar raakt aan andere dingen die in mijn leven van grote waarde zijn geweest, zoals natuurbewustzijn, sjamanisme, humanisme en de christelijke waarden uit mijn opvoeding. Intergenerationele verbondenheid en onderlinge afhankelijkheid is dat wat ons mens maakt, gisteren, vandaag, morgen, maar ook in alle eeuwen die we hiervoor al leefden.